

מאת

מאיר הרשקוביץ

נולד בעיר פלוס, באוואריה, בגרמניה, בשנת תקס"ד¹, ונפטר בליל חמישי, כא בסיון תרכ"ח², בווסלוי, שעל־יד ווינה הבירה. אביו³, ר' דוד יהושע העשיל הורוויץ⁴, בן ר' צבי הירש הורוויץ, בעל מחנה לוי⁵, בן ר' פינחס הורוויץ, בעל הפלאה והמקנה⁶, ולמעלה בקודש עד רבינו השל"ה⁷ ואין בודקין מן המזבח ולמעלה⁸. אמו, בת ר' אלעזר קאליר⁹, בעל אור חדש¹⁰, חות יאיר החדש¹¹ ושו"ת חקר

1. "המגיד", שנה יב, 1868, עמ' 195, נאמר בטעות, שעיר־מולדתו היא דויטשקרייץ, היא צלם. ועיין: השחר, חלק א, תרכ"ט, עמ' 1—18, תולדותיו. שם גם תצלום, כולו אומר כבוד. אגב גם שם נפלה טעות־סופר, שנאמר, ששנת לידתו היא תקפ"ז! ועיין בהספדו של מענדל בר"י שטערן ב"כוכבי יצחק", מחברת לו, 1869, עמ' 3—5. עי' גם: אברהם שמואל בנימין סופר, כתב זאת זכרון, ניו יארק תשי"ז, עמ' 87, 313. השתמשתי הרבה בספר Die hebräische Publizistik in Wien, Wien 1930 לגילוי המקורות השונים.
2. ב"מליצי אש", כרך א, כא סיון, אות קיא (הוצאת בן המחבר, ר' משה שטערן, ניו־יורק 1962), נאמר בטעות, ששנת פטירתו היתה תרכ"ה. התאריך האזרחי הוא: 11.6.1868.
3. בשנת תקס"ב הוציא את הספרי בזולצבאך. סבו, ר' פינחס הלוי הורוויץ, ור' מרדכי בנעט הסכימו על הוצאה זו והירבו בתארים עליו. עיין: יקותיאל יהודה גרינוואלד, לפני שתי מאות שנה, ניו יורק תשי"ב, עמ' 67—69. ועי' עוד בהערה הבאה.
4. שמו המלא היה דוד יהושע העשיל, כמבואר בהקדמת המוציא לאור של "יד אלעזר". אך לפעמים נקרא דוד העשיל. כך חתם בעצמו בקונטרס אחרון שלו לספרי שהוציא. עיין: שו"ת מראה יחזקאל, מ"סיגעט תרל"ה, סי' עו, בדברי רא"ז מרגליות (עי' להלן, הערה 30); חקר הלכה, מונקאטש תרנ"ה, דף פא, ב. מפלוס עבר בשנת תקפ"ב לפרויאנקירכן ושם נפטר ביום ב בכסליו תקפ"ו (גרינוואלד, שם, עמ' 68, הערה 17).
5. חידושים על ש"ס, [אופיבאך] תקס"א. ר"א איש הורוויץ מוכירו הרבה פעמים בספרו.
6. עיין: M. Horvitz, Frankfurter Rabbinen, Frankfurt a. M. 1885, Theil IV, S. 24 : 91—96. גם הכתובת שעל מצבתו שם, עמ' 95—96. נולד בשנת ת"ץ, 1730, בערך. בשנת 1771 הגיע לפראנקפורט אם מאין. נפטר ביום ב בתמוז תקס"ה (29.6.1805) בפראנקפורט ושם מנוחת כבודו.
7. ר' ישעיה הלוי הורוויץ. 8 קדושין עו, א.
9. גרינוואלד, שם, עמ' 3, הביא את דברי ר' ברוך ייטליס בהקדמתו ל"טעם המלך", ברין תקס"א: "ואחרי מות הגאון נודע ביהודה היה הר"א בעל ספרי אור חדש, ראש לישראל, האחד הנשאר לנו במדינתנו אשר ענינו עליו ולהרבה מלומדי פראג נחשב כמרא דאתרא אשר מאורו אור לנו". נולד באיינושטאט בשנת תצ"ח (גרינוואלד, שם, עמ' 9, הע' 19), בבית זקנו בעל "פנים מאירות", ונפטר ביום טו במרחשון תקס"ב, בעיר קעלן, ושם מנוחתו. גרינוואלד, שם, עמ' 68, הכתובת שעל מצבתו.
10. אור חדש על התורה נקרא אור חדש הראשון, פיורדא תקכ"ו; אור חדש, על פסחים, השני, פראנקפורט דאדר תקל"ו; אור חדש, על קידושין, השלישי, ויין תקנ"ט.
11. פראג תקנ"ב. תכנו: דרושים והספדים.

הלכה¹², בן ר' אלעזר קאליר¹³, בעל הגבירה חוה¹⁴, בת ר' מאיר אייזנשטאט, בעל פנים מאירות¹⁵, בן ר' יצחק, נכד אחות רבינו הש"ך¹⁶ ולמעלה בקודש. את לקחו הראשון בתורת ה' תמימה למד מפי אביו, שהשגיח עליו בשבע עינים¹⁷. בשנה התשיעית שלו שכר לו אביו מלמד פרטי, שלמדו וחינכו עד גיל הבר מצוה¹⁸. לאחר שנכנס לעול המצוות לקחו אביו שוב תחת כנפיו ולמדוהו גפ"ת חמש שנים רצופות. אחר הכנה זו עבר העילוי הצעיר לישיבת ר' משה סופר בפרסבורג¹⁹. שם השתלם בכל מכמני התורה. רבו הגדול כיבדו הרבה, כנראה שזכר לו את חסד אבי-סבו, רבינו הפלאה, שבישיבתו למד בפראנקפורט²⁰ וספג שם לתוכו את קדושת לימוד התורה²¹. מן התשובות שב"ח"ת סופר" לר' אלעזר איש הורוויץ²² ומן השאלות שב"יד אלעזר" לרבו המובהק²³, יכולים להרגיש את ההתקשרות הפנימית ששררה בין מורה הדורות ותלמידו החביב.

12 ויען תקצ"ח. נדפס עלידי ר"א הלוי איש הורוויץ. עיין להלן, הערה. בהוצאה שלפניי, מונקאטש תרנ"ח, דף צ—צד, חידושי-תורה מר"א איש הורוויץ.

13 בהקדמתו ל"אור חדש" על התורה כתב: האומר לאביו לא ראיתי, אף שעה אחת להיות עמו בעולם אחד לא זכיתי, כי לקח אותו אלהים ואיננו טרם לידתי, לא הגיע לכלל עונשין. הרי שנפטר בימי עלומיו והבן נקרא על שם אביו. נפטר ביום השבת, ב בסיון תצ"ו, ומנוחתו באייזנשטאט (גרינוואלד, שם, עמ' 7, הכתובת שעל מצבתו).

14 ב"אור חדש" על התורה, בהקדמה, הפליג הבן בשבחה של אמו חוה, בת בעל "פנים מאירות". ושם בדף כג קרא עליה מספד מר. נפטרה בשנת תקמ"ג (שם, עמ' 6, הערה 4).

15 נולד לאביו ר' יצחק בשנת ת"ל, בערך. בשנת תע"ח נתקבל לאייזנשטאט ושימש שם עד יום פטירתו, כד בסיון תק"ד (שם עמ' 6, הערה 5).

16 גם ר' צבי הירש חיות מתייחס למשפחת הש"ך. בסוף הקדמתו לתורת נביאים אמר: וזכות אבותי הגאונים ראשי ישראל הרמ"א, הב"ח, הגאון רשכבה"ג מוהר"ר העשיל, הש"ך...

17 עיין השחר, חלק א, תרכ"ט, עמ' 1—18.

18 שם, שם.

19 ב"השחר", שם, עמ' 8, כתוב, שבגיל שמונה-עשרה עבר לפרסבורג ולמד שם ארבע שנים.

20 עיין: אברהם פייגעלשטאק, תולדות החתם סופר, ניורק תשי"ג, דף ו, ב. וב"חתם סופר", חלק אורח חיים, סי' טו, כתב: כי כך קבלתי מרבותי זצ"ל והם מורי הגאון חסיד שבכהונה מו"ה נתן אדליר זצ"ל והגאון רבן של כל בני הגולה הפלאה ז"ל אשר מימיהם שתייתי ת"ל וממקורם הצבתי.

21 עי' בספרו של מ' הורוויץ (למעלה, הערה 6) על חרות הקודש ששררה בבית מדרשו של ר' פינחס הלוי הורוויץ.

22 חלק אורח חיים, סי' קלה, מיום ג, ה בטבת תקצ"ד; שם סי' רנ, מאור ליום א, עשרה באלול תקצ"ד; חלק יורה דעה, סי' קכח, מאור ליום ד טו באב תקצ"ז; שם, סי' שלד, מיום ב טז בכסליו תקצ"ב; חלק אבן העזר, א, סי' סח—סט, מאור ליום ה בטוב למכ"י ניט לספירה תקצ"ט; שם, ב, סי' פג, מיום ג א דראש-חודש כסליו תק"ף (פה נפלה טעות-סופר, שבשנת תק"ף לא היה ר' אלעזר אלא בן שש-עשרה ולא שימש עוד רבה של ווינה!). השמטות, סי' רז, מיום א כו באדר-ב תקצ"ז, ועי' גם בהסכמת ר' משה סופר על "חקר הלכה" מיום ב, ח במרחשון תקצ"ח, בתארים שהעניק לר"א איש הורוויץ: זית רענן יפה פרי תואר קרא שם משמן טוב, ה"ה ידיד נפשי ורב חביבי הרב הגאון המופלג בתורת ה' ויראתו המאה"ג שלשלת היחוס החרוץ בעל פיפיות כבוד מו"ה אלעזר סג"ל הורוויץ נ"י אב"ד בויען הבירה [עי' גם: לקוטי תשובות חתם סופר, לונדון תשכ"ה, חלק ההסכמות עמ' יג. — נ"ב].

23 סי' יט (מיום ה, ד אדר-א תקצ"ז; תשובת רבו צרופה שם בדברי שבה לתלמידו); כד מיום ב פ' ויגש תקצ"ח, בעניין רכבת-קיסור בשבת; כו (מיום ב דראש-חודש אייר תקצ"ט, בשאלת עגונה). ואפי"נ הוא הסגנון שבו כותב התלמיד לרבו, בס' כו: החיים והשלום. מאדון העולם. לכבוד אהובי אדמ"ו י"ג וחביבי הרב הגאון הגדול המפורסם, מאור

את לימודיו בפרשבורג²⁴ הפסיק פתאום כשהודיעו לו על המחלה האנושה שאביו חלה בה. אין אנו יודעים אם אחר פטירת אביו, ביום ב בכסליו תקפ"ו, בעיר פרויאנג-קירכן²⁵, שב לפרשבורג.

אקרו"ט העיר פרויאנקירכן הפצירו בו שימלא שם את מקום אביו, אך הוא סירב. כדי ושבני-הקהילה לא יפריעו את מנוחתו, בעניין הרבנות שם, דחה גם לזמן-מה את נישואיו, כי ידע שהקהילה לא תבחר ברוק לרב²⁶. ורק לאחר שרב חדש נבחר שם²⁷, החליט לבנות את ביתו ונשא את בתו של ר' שלמה שפיעגעל מדויטשקרויץ²⁸.

כבר בבית חותנו אסף תלמידים ולימדם שיעורים כסידרם. לשמע תורתו, התמדתו, כוח הסברתו ויחסו אל התלמידים, המיוחד במינו²⁹, פנו אליו קהילות שונות בבקשה שיתן מהודו עליהן, אך הוא היה מיראי-ההוראה ודחה אותן באמתלאות שונות.

בשנת תקפ"ח בא ר' אלעזר לווינה, בעניין משפחתי עגום מאוד³⁰. בהשתדלות ידידי משפחתו הצליח ה' את דרכו שם. שם בא במגע עם יצחק ליב לעזר פון הופמאנסטאל³¹. הנדיב ההוא, שהיה מראשי הקהילה, הוקסם מן הצעיר והשתדל

הגולה ומופת הדור, רבן של ישראל, חכם הכולל נ"י ע"ה פה"ח כקש"ת מהר" משה סופר נ"י אב"ד ור"מ דק"ק פ"ב יע"א.

24 בשנות תקפ"ב-תקפ"ו, כנראה.

25 על פנייתי לראשי עיריית פרויאנקירכן, שיחפשו בפנקסים — אם נשארו להם — תאריך מדויק של ביאת רבם מפלוס ופרטים אחרים לא נענית, לצערי.

26 כל זה ב"השחר", שם. ונראה שזוהי הנחת הכותב ללא כל מסמך רשמי של ר"א איש הורוויץ על כך.

27 מן הרבנים ששימשו בפרויאנקירכן ידועים לי: ר' נפתלי הירץ אויערבך, ר' נפתלי הירץ שטערן, ר' נתן נטע מצאנז, ר' מרדכי כ"ץ מגאלגוי, ר' אהרן משה, ר' אפרים ב"ר מרדכי מצילץ, ר' דוד דייטש, ר' שלום אוללמאנן, ר' דוד יהושע העשיל, ר' יצחק פרענקיל (פראנקיל), ר' משה קניזשא, ר' ישראל יצחק אהרן לאנדעסבערג, ר' אברהם אהרן פשער-האפער, ר' משה מרדכי פשערהאפער ור' משה שמעון הלוי.

28 נראה שמכאן צמחה הטעות, שער מולדתו היא דויטשקרויץ. ע"י למעלה, הערה 1.

29 בניו בהקדמתם ל"יד אלעזר" הדגישו את יחסו האדיב לאלה שבאו לחסות בצל קורתו: וינהו אחרי חברים מקשיבים לקולו בש"ס ומפרשיו, כי שלחן טהור בלחם שמים ערך לקרואיו... עד כי כל יודעיו ומכיריו ראו והכירו בו כי מורעא דאהרן ומתלמידיו קאתי.

30 אחותו דבורה היתה נשואה לאדם בשם חיים זאב בן יונתן פריערענבערגער מטופולטשאן (עכשיו בסלובאקיה). פתאום נעלמו עקבותיו. ברח לעיר קארלסבורג שבטראנסיליאניה ושם קבע את מושבו. בשו"ת מראה יחזקאל מר' יחזקאל פאנעט, רב המדינה, סי' עה (ע"י למעלה, הערה 4), כתוב עליו: אשר בא לכאן והי' פה שנה תמימה מלמד את נערי בני ישראל בכתיבת יהדות וגלחות (לשון המדינה, המעתיק) והחזיק את עצמו לבחור שאינו נשוי אשה כי בגד באשתו ובעבור זה שינה את שמו ושם אביו והי' נקרא יצחק בן יצחק הכהן בעלייתו לתורה בכל משך השנה ואח"כ נהפך לות נוצרים ונתגלה הדבר שיש לו אשה בטאפאלטשוין והוצרך לשלוח גט לאשתו. ושם בתשובה ע"ה מרא"ז מרגליות, כתוב: בדבר עגונה בת גדולי הדור... לשם האשה דבורה בת דוד העשיל הלוי, כך כתב לי מק"ק צעהלים אחי האשה החכם המופלג מו"ה אליעזר נ"י... ולבה הומה על טל ידותה למען יוטב לה באחריתה וזכות אבותיה הגאונים יעמוד לו להאריך ימים (גרינצאלד, שם, עמ' 69). מפני זה נסע הרב לווינה, כי כנראה להכריח מומר ליתן גט פטורין לאשתו לא היה כל"כ פשוט והצטרך בשתדלנות וד"ל. עיין: ראובן פאהן, פרקי השכלה, סטניסלבוב תרצ"ז, עמ' 209—204.

31 עיין: G. Wolf, Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde in Wien, Wien

בעדו אצל בני קהילתו עד שהסכימו לקבל על עצמם את מרותו³², ומה מאוד גדלה הפתעתם שר' אלעזר סירב להיענות להם. ורק לאחר שר' משה סופר³² שכנעו, נכנע וקיבל על עצמו את עול הרבנות בעיר המלוכה. על אישיותו וחשיבותו בעיני קהילת ווינה תעיד העובדה, שלמרות השתדלותו של ר' מרדכי בנעט, רב המדינה במוראביה, לטובת חתנו ר' שמעון צבי מארקברייטער³³, שכבר שימש אז ברבנות בעיר לאשברון³⁴, העדיפו האקרו"ט ברב צעיר זה, אף על פי שעוד לא שימש ברבנות³⁵.

ברבנות ווינה — במקום ששימש אחד מאבות אבותיו³⁶ — הרבנות היחידה בחייו, פעל בהצלחה קרוב³⁷ לארבעים שנה. על פעולתו ויחסו לזרמים השונים שבעיר³⁸ נדבר להלן. כתלמיד נאמן לר' משה סופר שמר בקפדנות רבה על

1861; Gallerie der verdienstvollsten Juden des 19 Jahrhunderts, Wien 1882. נולד בשנת 1759 בבוהמיה. בשנת 1788 בא לווינה והצליח במסחר. בשנת 1835 העלה אותו המלך למעלת האצילים. היה פעיל בחיי הקהילה בווינה. ביום 28 בדצמבר 1838 חגגה קהילת ווינה חתונת הזהב שלו וכיבדה אותו בכוס של כסף, מעשה חשוב. עיין: Allgemeine Zeitung des Judentums, 1839, S. 105—106 קיבל את התואר "מורנו" מר' מרדכי בנעט (חולף, שם, עמ' 67). נפטר ביום 12 בדצמבר 1849.

32 עיין: השחר, שם.

33 עיין ברכי דובער וואכשטיין (הצופה מארץ הגר, שנה ב, תרע"ב, עמ' 94) 'כי ע"פ השתדלותו של הרב ר' משה סופר בא ר' אלעזר הורוויץ בתור רב לוינא אחר אשר עזב הרב הזקן ר"מ פישל משמרתו בשנה הזאת (תקפ"ט, המצתיק)". גם בהקדמת בניו ל"יד אלעזר": גם המשרה הכבודה הזאת אשר נתנה לו כמעט למרות רצונו, כי הוא היה ירא וחרד לנפשו לשום כתר הרבנות בראשו, פן תקצר ידו מנהל עדתו כראוי, ורק לבקשת גדולי וטובי העיר ולעצת רבו היה הרב... בעל חתם סופר נאות לקחת את המשרה על שכמו.

33 הצופה מארץ הגר, שם, עמ' 95—97, בשני המכתבים של ר' מרדכי בנעט, אחד למנהלי העדה ואחד לנגיד בעמו, ר' מיכאל ליור בידרמאן, לטובת חתנו. ושם בסוף מכתבו השני דרישת שלום להופמאנסטאל.

34 ר"מ בנעט הזכיר שם, שעוד לפני קהילת לאשברון (באונגאריה שם העיר: Lovasberény) שימש חתנו בכמה קהילות ובזה רצה להסיר מכשול גדול מדרכ חתנו לרבנות חשובה. כן הזכיר שם, שמקור מקורו של חתנו הוא "מיקירי תושבי וינא" ובדואי לו משפט הבכורה (שם, עמ' 95).

35 על חשיבות הגורם הזה במינוי רב חדש יעיד מכתב של ר' משה מינץ, רבה של אובן ישן, אל ר' משה סופר (איגרות סופרים, וויען תרפ"ט, חלק ב, מכתב נו, עמ' 49—50), שבו ביקש ר"מ מינץ מר"מ סופר, שימליץ על בנו בקהילה ידועה, שיקבלו את מרותו שם. והעיקוב הגדול ביותר שם הוא, שבנו עוד לא שימש רב בשום קהילה.

36 עיין: B. Wachstein, Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien, Wien 1912, I, S. 389—392. שם נוסח המצבה של ר' שבתי שעפסעל ב"ר ישעיה הלוי הורוויץ וגם קיצור תולדותיו. עיין: ח"ג דעמביצער, כלילת יופי, חלק ב, דף מה, א; David Kaufmann, Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien etc., Wien 1889, S. 66; M. Horvitz, Frankfurter Rabbinen, S. 30—35 ציין שם. מכולם ברור דבר אחד, שכיהן בווינה ושיום פטירתו היה בערב-שבת כח בניסן ת"ך. משערים שהיה בן סח—ע. עיין: Israelit, 1867, עמ' 695.

37 "קרוב", כי ברגיל ציינו המקורות ששימש בווינה ארבעים שנה ואין זה מרויק כי נפטר בשנת תרכ"ח ולפי זה היה צריך להתחיל את רבנותו בווינה בשנת תקפ"ח והתארכים שבשני המכתבים שזכרו למעלה בהערה³² מראים שבניסן תקפ"ט עוד לא נבחר הרב וממילא לא שימש אלא ארבעים חסר אחת. וטעות-סופר בספרו של גאסספריינד על רבני ווינה, עמ' 111 — צוטט ב"הצופה מארץ הגר", שם, עמ' 94 — שרשם תקפ"ט.

38 עיין: MGWJ, 1871, עמ' 279—280, 335—336; Neuzeit, Wien, 1868, גלי 25; הצופה

הכלל של "חדש אסור מן התורה"³⁹, אם הרגיש שבבת עינה של האומה היא בסכנה.⁴⁰

עלינו גם לדעת שמלכות אוסטריה שבתקופה ההיא היתה כפופה לגמרי להשפעת הקאטוליות, כי האפיפיור הכביד אכפו על כל מלכות האבסבורג⁴¹ וכל ענייני החינוך היו נתונים תחת השגחת באי כוחו של ההגמון. אי-הסבלנות גרמה להרבה פרעות ופגעים רעים לעמנו במדינה ההיא. ברור שמצב זה הורע עוד יותר כשיד ההשכלה הראתה את אותותיה בדור ההוא. כי עוד מתקופת ימי הביניים ידועה שיטת רומי הנוצרית: להשתרר על כל נפשות אזרחיה, בכל המובנים. לקהילה לא היתה אפילו הזכות למנות רב בעיר ועל כן לא נתמנה ר' אלעזר באופן רשמי אלא במשגיח על בשר כשר⁴². מצבו של "הרב" היה עדין ומסובך ובוהירות יתירה הצטרך להתנהג, כדי לא לעורר על עצמו את חמת-הממשלה. כי העיר ווינה במיוחד היתה חדורה רוח הכמורה, שגם האצילים ומשפחת המלכות היו נכנעים לה. לאט-לאט צעד הרב החדש. כל דאגתו היתה נתונה למטרה אחת: להכניס רוח חדשה אל הקהילה. כאשר הנוער היהודי התחיל זורם אל הבירה לקחו תחת כנפיו

לחכמת ישראל, שנה טו, תרצ"א, עמ' 174, מכתבו של ר' לייב שואב, פרוסטיץ; ראובן פאהן, פרקי השכלה, סטניסלבוב תרצ"ז, עמ' 204–206; הנשר, תרכ"ה, יד וכת למרחשון. עלינו גם לציין גורם מיוחד לתקופה ההיא בווינה, הוא הקונקורדאט שבין הממשלה ההאבס-בורגית והאפיפיוריות, שלחץ על היהודים מאוד ונתבטל רק בשנת תרכ"ח (ע"י: המגיד, שנה יב, תרכ"ח, גל' 14, עמ' 106). ואם נקח בחשבון, שבשנת תקפ"ו לא יכלו אפילו לייסד קהילה בווינה (בן חנניה, שנה 10, 1866, טור 305) וכל צעד ושעל עלו לקהילת ווינה דמים, תרתי משמע, נבין גם לרוח הזרמים השונים, שלא ידעו בעצם לאן לנסות. גם העיתונים השונים, שרובם היו חדורים קנאות קאטולית, פעלו לרעה על המצב, במיוחד ה־Vaterland — על ה־Kirchenzeitung נדבר עוד — שפך בוז וקלון על היהודים. ע"י להלן, הע' 41. אחר כל זה יתבארו לנו יותר דברי ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ בדרשתו לפרשת זכור, בשנת תרי"ח (ע"י להלן, הערה 133).

39 ע"י שאלות ותשובות חתם סופר, חלק אורח חיים, סי' כח; יורה דעה, סי' יט; אבן העזר, ב, סי' כט; ר' צבי הירש חיות, דרכי ההוראה, חלק ב, סי' ו; הדרום, חוב' ה—ה, עמ' 130, הערה 5.

40 כמו שרואים בתשובתו האחרונה בספרו "יד אלעזר". אני משער, שבניו קבעו בכונה תשובה זו בסוף הספר, אף על פי שנכתבה בשנת תרי"ד, שהיא מבליטה את השקפת הרב בנקודה זאת, כיצד לשמור על כבת עינה של היהדות. והכל הולך אחר התחימה.

41 ע"י: המגיד, שנה י, תרכ"ו, גל' כט, עמ' 227, על המקרה המאפיין את השנאה הגדולה שהיתה מושרשת באצולה ובקצונה ההאבסבורגית-קאטולית נגד היהודים: "במכתב העתי פאלקסצייטונג, היי"ל בברלין, מסופר כי רופא אחד יהודי בחיל פרייסען נשבה מחיל עסטרייך בעת העלה ארוכה ויחבוש פצעי איש חייל עסטרייכי אחד הנפצע במלחמה, שמו דאקטאר פריעדלענדער. והנה כתגרה אחרת נשבה שר גדוד עסטרייך הגראף פאן דער ליפפע (הוא בן אחי המיניסטער ליפפע מסרייסען) והובא לעיר פאזען. ויבקש השר מאת שר הצבא של פרייסען לשלחו לחפשי ותחתיו יוצאו העסטרייכים לחפשי שבוי אחד מפרייסען. ויאמר לו שר הצבא כי נכון הוא לשלחו לביתו אם תוציא ממשלת עסטרייך לחפשי את הרוסא פריעדלענדער הנ"ל השבוי בעסטרייך. וע"ן הגראף ויאמר: מוטב לי שאשאר בשבי מצאת לחפשי באמצעות חליפין על איש יהודי. וירע הדבר מאד בעיני שר הצבא ויצו להכביד את שביו עבור דבריו אלה".

42 ורק אחר תחוקת החוקה בשנת תר"ח (1848) הוכר מנהיג העדה היהודית גם מטעם הממשלה כרב אב בית-דין. מובן שכלפי פנים ובמשא ומתן עם רבני הדור מצב זה לא השפיע, כי הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב.

והשתדל להצילו מזרם הזמן, בדרכו הוא. לדוגמה אציג את תשובתו משנת תקצ"ג⁴³ להרב חיים דייטשמן מקאללין: "את יקר מכתבו לנכון הגיעני בזמנו ואורו עיני מצוף פניני אמרותיו... ועל דבר מבוקשו אודת הבחור משם, אשר כן בא לכאן ללמוד חכמת הכירורגיא, ואביו הירא את דבר ה' מדאגה מדבר פן ילך אחרי הבחורים בדרך שובב ח"ו, הנני מבטיחו כי אדבר אנכי על לבו כפעם בפעם אשר יבא בצל קורתו, אך טוב הדבר שאביו יורו שירגיל א"ע לבא בביתי, ואז בודאי לא אמנע מלדבר על לבו דברי מוסר ויראת ה' וכמו שעושי' איזו בחורים פה. ואני לומד עמהם בעת הפנוי ובפרט ביום ש"ק שיעור א"ת. ואעפ"כ מרגלא בפומי לומר, כשבא בחור א' לכאן, דרשת חז"ל ע"פ ברוך אתה בבוואך וגו' "⁴⁴ הלאו שתהא יציאתך כביאתך "⁴⁵... ". מכל זה רואים, שרב צעיר זה לא הלך בסערה ובסופה ולא כל דבר חדש היה אצלו בבחינת התחדשות או מעשי המתחדשים⁴⁶, כי לא ראה בכל המדעים סכנה צוררת לאמונה הטהורה. לא הרחיק את הבחורים, אף על פי שדאגה קננה בלבו לגורלם, שלא ישתובבו וכו'. ואם עידוד אין כאן גם הרחקה גמורה אין כאן ובמיוחד אם המדובר היה בחכמת הרפואה⁴⁷.

באותה השנה, תקצ"ג, ניכרת כבר תנובה ספרותית בספרו⁴⁸, אף על פי שהיה עסוק מאוד, כמו שהביע זאת לר' יואל דייטש: "ומרוב טרדותי העמוסות עלי אשר כמעט לא נתנוני לבלוע רוקי"⁴⁹. מדבריו רואים כיצד הקדיש את מירצו

43 יד אלעזר, סי' ז (מיום א, ה אדר). ומן התואר שכתב אל הרב ההוא נראה, שהיה מתשובי הרבנים שבדור ומידידיו הקרובים: "אשיב שלום וברכה, ליפה עינים וטוב רואי בהלכה, ה"ה כבוד ידידי ורב חביבי הרב הגאון חכם השלם החריף ובקי המפורסם לשבח איש חמודות לו עשר ידות במעלות ובמדות". 44 דברים כה, ו.

45 ברברי ר' יוחנן, בבבא מציעא קו, א, שתהא יציאתך מן העולם כביאתך, מה ביאתך בלא חטא אף יציאתך מן העולם בלא חטא. ר' יוחנן נתקשה, כנראה, בפסוק שהזכיר את הביאה לפני היציאה, הלא הרגיל שאדם יוצא לפני שבא, על כן דרש שהכוונה הנרמזת פה היא על ביאת האדם לעולם הנה וכו' (תורה תמימה, שם).

46 עי' היטב ב"שומר ציון הנאמן", החלק הגרמני, 1849, גל' 12, עמ' 89—92, במאמר בשם Religion und Vernunft (הדת והדעת, דת ושכל). ועי' בהמגיד, כז אדר תרכ"ט, גל' 10, בהצופה, עמ' 77, שמו"ח (מרדכי ווייסמן חיות) במאמרו על תולדות ר' נפתלי קעללער (בעל ה"בכורים") הזכיר שנפתלי קעללער היה מבאי-ביתו של הרב הורוויץ. ופה עלי לציין, שמה שמו"ח הזכיר שם, שנפתלי קעללער "בכל תושיה ישן מפני חדש הוציא", אין הכוונה להסבר העממי שביטל את הישן מפני החדש, כי אלה שהכירו את מו"ח ואת נפתלי קעללער (מכתביהם ומאמריהם) ידעו, ששניהם היו משכילים תורניים ומתונים במעשיהם ובדבריהם, אלא הכוונה שקעללער ידע להלביש את הישן, ולא לבטלו, בלבוש חדש ולהוכיח, שהישן הוא באמת חדש, אם רק יודעים לחדור אל תוך תוכו. אך אל להעלים גם כן, שיחסו אל העולם החסידי היה שונה מזה של שאר המשכילים, כמפורש יוצא מ"בכורים", שנה ב, תרכ"ה, עמ' 89—116, במאמרו על יצחק נח מאנהיימער. אך כידוע שבוה נכשלו גם גדולים וטובים ממנו והארכתי בזה בספרי על תולדות ר' צבי הירש חיות, בפרק מיוחד.

47 עיין: הדרום, חוב' יב, עמ' 165—166, הערה 15; שם, חוב' יד, עמ' 281—282, הערה 8; אליעזר צבי הבהן צווייפעל, סניגור, ווארשא תרמ"ה, עמ' 21, 43, שהביא בשם מדרש תל" פיות, ענף דין; בן חנניה, 1858, עמ' 241, על בית מדרשו של הילדעסהיימער ועיין עוד להלן, הערה 132. כמו כן עי' יד אלעזר, סי' קטז; פין, קריה נאמנה, ווילנא תרע"ה, עמ' 82—83.

48 התשובות ב"יד אלעזר", סי' ד—י, הן משנת תקצ"ג.

49 סי' ה ביד אלעזר. ואם אמנם שסגנון זה מצוי בתשובות ואחרונים מן התקופה ההיא, אך היודע את המשא הכבד שרבץ על שכמו של רב צעיר זה בווינה, יבין, שהערתו זו אינה דברים בעלמא, אלא פשוטם כמשמעם.

וזמנו לתפקידו החדש ולא לחינם היסס מקודם בקבלתו. דברי מורו ורבו ר' משה סופר היו לעינים בכל דבר גדול וקטן ובמיוחד בדברים שהיו קשורים בהתפתחות התעשייה, כמו שאלת הסוכר בפסח⁵⁰, או בבעיות שנגעו בהיתרים התלויים בקבלה ובמסורת מן הדורות הקודמים, כעניין האתרוגים החדשים שהביאו מאיים שונים, ללא מסורת קדומה על הכשירם⁵¹, שר' משה סופר ענה לו עליהן בשנת תקצ"ד⁵² והוא השתמש אחר-כך בדברי רבו בשנת תקצ"ז ובשנת תר"ו⁵³, כשנשאל על כך מרבני דורו. בשלוש התשובות שבספרו "יד אלעזר" משנה זאת, תקצ"ד, כבר רואים בקיאות עצומה בדברים העומדים ברומו של עולם הרבנים⁵⁴ ולאט לאט נעשה בעל "יד אלעזר" למשיב.

אחר שש שנים בערך להיותו מנהיג העדה: "פעל ועשה את אשר לא שערו הקדמונים, כי יעשה דבר גדול כזה בעיר הזאת, אשר כל אחד ואחד ירוץ לעבודתו עבודת חול ולהשתכר, בעיר הזאת יסד חברה ש"ס לקבוצה מקום ועתים לתורה ורבים מישרי לב אשר נגעה אהבת התורה בלבם היו לעזר לו במחשבותיו הטובות וינהו אחריו חברים מקשיבים לקולו בש"ס ומפרשיו"⁵⁵. הרי שבניו העידו, שבשנת תקצ"ה היה צעד אביהם נועז עד למאוד בווינה. הרב הצעיר בצע אפוא את צעדו הראשון שבתכניתו הגדולה, שרקם במחשבתו בבואו לרבנותו, ליצור בווינה מרכז תורני, וכמו שדאג לגדולים שם נפשו בכפו גם על תינוקות של בית רבן ויסד תלמוד תורה בשבילים⁵⁶, כדי לכבוש את האבות והבנים גם יחד⁵⁷. באחת מתשובותיו של השנה ההיא, תקצ"ה⁵⁸, הודיע לשואלו, שידבר עם המדפיס בעניין הדפסת המפתחות לספר המצוות של הרמב"ם, אך הדגיש בדבריו, שהדבר עוד אינו דחוף, כי בינתיים מדפיסים את ספרי "משנה תורה" ואחר כך

50 עיין בשאלות ותשובות המהר"ם שיק, אורח חיים, סי' רמז, משנת תרל"ג: "ואנא עובדה ידענא אשר בק"ק פרעשבורג ה' צוקערפאבריק וה' הרב הגדול ומהולל מאוד מוה' נסע וואלף נ"י המשגיח בענין עשיית הצוקער של פסח ופעם אחד רק רגע כמימרא הסיח דעתו והעלים עיין וראה פועל אחד שהלך מן היורה בחיפזון וצווח עליו הרב המשגיח הג"ל מה עשית אצל היורה ואמר לא עשיתי מאומה רק טבלתי בו חתיכת פת".

51 ע"י בשו"ת פרי עץ הדור, לבוב תר"ו, בתשובת ר' צבי הירש חיות לר' אלכסנדר זיסקינד מינץ, בעניין האתרוגים המורכבים; כמו כן תשובתו להרב ר' אלחנן טרייזש, בשו"ת קבוצת הכסף, לרמ"ש גירונדי, חלק ג, סי' תקצח (כתב-יד בספריית מונטיפיורי).

52 חתם סופר, אורח חיים, סי' קלה (מנחגי יום ג, ה טבת תקצ"ד), בעניין הסוכר. ושם, סי' רז (מאור ליום א, יוד אלול תקצ"ד) בעניין האתרוגים.

53 בסי' כב, מיום ח"י תמוז תקצ"ו, לר' טוביה כ"ץ, טאפאנאר. ובסי' נו (מיום ד, טו בשבט תר"ו, לר' אלכסנדר זיסקינד מינץ) ונט (מיום ה, יד מנחם-אב תר"ו) לר' מיכל קריסטיאני פאללער מברודי. ושם בתשובה נו הזכיר ה"יד אלעזר": "וגם ראיתי העתק ממכתב ידידינו הרב הגאון אב"ד דק"ק זאלקווא נ"י אשר כתב להרב המ"צ שבק"ק טריעסט נ"י".

54 בעניין ריבית; בעניין יבמה שאחי בעלה היה מומר; בעניין אשת איש שילדה בן וטענה שבנה אינו מבעלה, אלא מאח בעלה, כי בעלה אינו ראוי להוליד. ושניהם, הבעל ואחיו, הכחישו וכו'. שלוש התשובות הן: יא, יב, יג.

55 בהקדמת בניו ל"יד אלעזר".

56 ב"השחר", שם, נזכר שהרב אלעזר הורוויץ נתן שיעורים ברעליגיאנסוהלע, כנראה שכיוון לבית-ספר עירוני, שילדיישראל קבלו שם שיעורים מסוימים בזה.

57 ע"י במאמרי "במקום הרשע שם המשפט" (הדרום, חוב' ז, אלול תשח"י, עמ' 100—117, ובמיוחד בעמ' 109), ששם הראיתי, שזו היתה בעצם שיטת ר' שמשון רפאל הירש.

58 סי' יד ב"יד אלעזר" (מיום א, כו למב"י) ערוכה לר' יעקב עהרליך, נאדאש. ע"י עליו ב"שם הגדולים מארץ הגר", י, קנו.

יתחילו בהדפסת ספר המצוות. ועוד חזון למועד. וזרי שהמרא דאתרא היה נתון ראשו ורובו בכל העניין שנגעו בחיים הרוחניים של הקהילה ומחוצה לה.

הבעייה סביב שאלת המציצה⁵⁹

בשנת תקצ"ו מתו הרבה ילדים בווינה, מעין נגע צרעת פרת ברכים הנימולים והרופאים חששו שמפיהם של המוהלים נפתחה הרעה על הפעוטים, באמרו שמחלה זאת בוודאי מדובקת במוהלים ומהם פשתה בנימולים. וכך עלתה על הפרק השאלה של מציצה בפה! ר' אלעזר, כרב העיר האחראי בעניין כה עדין, פנה לרב ר' משה סופר בשאלה דחופה זאת. וכעבור ארבעה ימים ענה לו. ומכיון שרעש גדול התעורר סביב בעייה זאת, אעתיק את כל השאלה ואת כל התשובה, מכיון שאינן נמצאות בצורתן השלימה לא בשאלות ותשובות חת"ם סופר ולא ב"יד אלעזר"⁶⁰, אלא נדפסו ב"כוכבי יצחק"⁶¹. והנה גוף השאלה:

שילת⁶² יום א טז שבט תקצ"ז לפ"ק פה וויען הבירה יצ"ו⁶³.

החיים והשלום, למשמרת עולם, לכבוד י"נ אדמ"ו הרב הגאון הגדול תפארת ישראל רשכבה"ג כקש"ת מוהר"ר משה סופר נ"י אב"ד ור"מ דק"ק פרעס-בורג יצ"א.

למדני רבינו, מה משפט הדבר אשר נשאלתי עליו מאת ידידי האדון הרופא ווערטהיים מפה⁶⁵, והוא, אם עפ"י דין ודת תורתנו הקדושה צריך המוהל לעשות

59 על כל הבעייה הזאת בתקופה ההיא, שעוררה רעש גדול בכל שכבות היהדות, עי' בשומר ציון הנאמן, החלק העברי, סי' ה, יב, כ, כא, לח, צג—צח, רית. ובשומר ציון הנאמן, החלק הגרמני, 1846, עמ' 290; שם, 1848, עמ' 11, 17, 21, 53; Allgemeine Zeitung des Juden-1844, tums, עמ' 101—102, 119, 134; שם, 1855, עמ' 149, 240, 292; שם, 1857, עמ' 491, 512, 651, 667, 709; בן חנויה, 1858, טורים 76, 531.

60 הוא רק הוכיר את כל העניין ב"יד אלעזר", סי' נה, מיום ג, יט סיון תר"ה.

61 חוב' א, מהדורה שנייה, 1847, עמ' 37—42; חוב' כה, 1862, עמ' 108—112, ועי' אוה ברית, קראקא תרס"ג, פרק לא; המליץ, תרנ"ט, גל' קכו, עמ' ז; ברית עולם, גיוק תשי"א, עמ' 151—153, ושם צויין, שהמכתב המקורי של ר' משה סופר נמצא בידי הרב ד"ר י"ז כהנא, בירושלים. ועיין: Allgemeine Zeitung des Judentums, 1845, גל' 40, עמ' 610. העתק מכתב ר' משה סופר.

62 שויתי ה' לגדי תמיד.

63 בפענוח תיבה זאת חילוקי-דעות. יש מפענחים: ישמרהו צורו וקונו, ויש מפענחים: יבנה ציון וירושלים.

64 במקור (בחוב' א) כתוב במקום פרעסבורג: פריגסבורג?

65 בשני המקורות (חוב' א' וחוב' כח) נמצאים מסמכים, בגרמנית, מד"ר וורטהיימר, הרופא הראשי בבית-החולים היהודי בווינה, ומד"ר פרייהר פון טירקהיים, פרופיסור אציל פון וואטמאן והפרופיסור פון בררס. החלטת כולם היתה, שהמציצה אינה נחוצה בכלל מטעמי בריאות וגם יכולה להזיק לפעמים לילד, במקרים שהמוהל חולה ומחלתו תעבור אל הרך הנימול. הנני מעתיק פה את המכתב שהרב בעל "יד אלעזר" שלח אל ד"ר וורטהיימר:

An den Herrn Dr. Z. Wertheimer, Primarrzt im israelitischen Spital zu Wien.

Hochzuverehrender und wohlgeborner Herr Doktor! Ihrer Anfrage zufolge, ob nach dem Ritus unserer Religion die Mezizah bloß mittelst des Mundes,

המציצה לאחר המילה בפיו ושפתיו דוקא, או אם נכון הדבר לעשות פעולת המציצה ע"י המצאה אחרת אשר המציא, לטבול ספוג בין או במים ולסחוט איון פעמים על מקום החבורה, ויפעל כמו כן רפואת התנוק הנמול כמו מציצת הפה. וסבת השאלה נהיתה, באשר חדשים מקרוב קרה מקרה פה עירנו בכמה ילדים נמולים ממוהל אחד מומחה, אשר פרחו בעור בשרם צרעת ממארת ובסתה הצרעת את כל בשר המילה ומשם פשתה בכל גופם והרבה ילדים מתו מחמת הצרעת ההיא, כי אין דין דינם למזור ורפאות תעלה לא עלתה להם, ועוד איון מהם בחיים חיותם נאנחים ונחלאים, ושפטו הרופאים כי פן באה להם הרעה הזאת מתמת המציצה שבפה המוהל, הגם כי בדקו המוהל ונמצא טהור ונקי ולא עולתה בו, לא מיני' ולא מקצתי' מהחולי הלזה, עכ"ז למיחש מיהת בעי בעלמא.

והנה אנכי השבתי כי לפענ"ד אינני רואה שום דבר אשר יתנגד לזה מצד דתינו הקדושה. ואע"ג שאמר ר"פ (שבת קלג ע"ב) האי אומנא דלא מייץ סכנתא הוא ומעברין ליה, מ"מ הרי לא פירש שצריכה להיות המציצה דוקא בפה ושפתים ובודאי נכון ג"כ לעשות פעולת המציצה בדבר אחר, העושה פעולה ההיא, להוציא הדם ממקומות הרחוקות, דזיל בתר טעמו, למה הצריכו חז"ל כל עיקר המציצה, משום רפואת הנמול, והרי מעידים רופאים מומחים שגם הספוג עושה פעולה ההיא כיוצא בה, וא"כ הא נעשה פעולת הרפואה, ולמה לא נאמין להרופאים בדבר הזה

oder auch auf andere Art geschehen koennte, habe ich die Ehre, Ihnen zu erwidern, dass, indem die Mezizah keineswegs als wesentlicher Theil der Be-Schneidung anzusehen, sondern nur als Mittel vorgeschrieben ist, das Blut auch aus den entferntesten Gegenden der Wunde heraus zu ziehen, um dadurch deren Heilung zu befoerdern, daher jedes Mittel, welches diesem Zwecke entspricht, ohne Weiteres anstatt der in Rede stehenden Mezizah mit dem Munde, angewendet werden darf, welches auch aus dem Talmud und Maimonides deutlich zu ersehen ist, die sich folgender Massen hierueber aussprechen: "Derjenige Operateur, welcher das Aussaugen unterlaesst, setzt das Kind in Gefahr." Aus diesen Worten ersieht man, dass es bei der Handlung des Aus-saugens einzig und allein auf Heilung der Wunde abgezielt sei, keines Falls aber wird auf die Art und Weise der Mezizah vorgeschrieben, noch weniger werden wir auf die bei uns bisher eingefuehrte Behandlung puenktlich und beschraenkend hingewiesen, indem dieselbe wahrscheinlisch aus Mangel einer bessern Erfindung bis jetzt nur so wie sie ist, bestanden. Da nun aber verstaendige und sachkundige Maenner Ihres Gleichen uebereinstimmend ein anderes, zweckmaessigeres und der Heilung zutraeglicheres Mittel in Vorschlag bringen, naemlich einen in Wein oder Wasser getauchten Schwamm auf die wunde Stelle einige Mal gelinde zu pressen, welches Mittel nebstdem, dass es die Wirkung der Mezizah hervorbringt, auch noch den Vorzug hat, die in manchen Faellen drohende Gefahr zu verhueten und abzuwenden, so duerfte meines Erachtens von Seiten der Religion gar keine Bedenklichkeit, dem einzufuehrenden Schwamme anstatt der gewoehnlichen Mezizah, im Wege stehen. Indem ich Sie freundschaftlich gruesse, zeichne ich mit Hochachtung Ihr Ergebenster,

Wien, am 23. Jaenner 1837

Lazar Horwitz

אכל בשומר ציון הנאמן, 1847, גל' 52, נמצאים שני מסמכים מרופאים מומחים מאוניברסיטת ווירצבורג, שדיברו בשבח מציצה בפה, העתיקם ר' צבי בנימין אויערבאך בספרו "בריית אברהם", טראנקפורט דמיין תר"ך, עמ' 139.

כמו בכמה רפואות אשר המציאו בדורות האחרונים אשר לא שערו הראשונים. ואין להשיב ולומר כי הלשון מייך הנזכר בדברי ר"פ הנ"ל מורה דוקא על מציצת הפה בשפתים, דהא מצינו (שבת פח ע"א) דמלה זאת סובלת פירוש אחר, והיינו דמייתי שם הש"ס עובדא בההוא צדוקי דחזיא לרבא דקא מעיין בשמעטא ויתבה אצבעתא ידי' תותי כרעי' וקא מייך בהו וקא מבען אצבעתי' דמא. ופירש"י דהי' ממעך ברגליו על אצבעות ידי' עד שפך דם מבין קשרי אצבעותיו. הרי דלשון מייך אינו דוקא לשון יניקה ומציצה אויסוויגען⁶⁶, כ"א גם לשון כבישה ומעיכה אויספרעסען אויסדריקען⁶⁷. וכן פירש"י (ויקרא א טו) ע"פ ונמצה דמו, לשון מיץ אפים⁶⁸, כי אפס המץ⁶⁹, כובש בית השחיטה על קיר המזבח והדם מתמצה ויורד. וכן פירש"י (משלי ל לג) ע"פ כי מיץ חלב וגו' מין סחיטה empreindre כמו וימץ טל וגו'⁷⁰. ומעתה הגם כי נראה לענ"ד פשוט להתיר הדבר הזה, עכ"ז אין דעתי לעשות דבר חדש כזה⁷¹ עד אשר יסכים עמדי אדמו"ר נ"י. ולכן ימחול נא במחכ"ת להודיעני דעתו הרמה בענין הזה בקרב הימים. והיות כי חלש המזג אנכי כעת מחמת כאב בראשי ל"ע אשר כלאני בחדר המטות זה איזו ימים, על כן דברי לעו⁷². והנני תלמידו, אוהבו וידידו, משתחוה מול הדרת כבודו

הק' אלעזר הלוי אי"ש הורוויץ

והנה גוף תשובת ר' משה סופר :

שילת פ"ב⁷³ נגהי ליום ה כ שבט תקצ"ז לפ"ק.

שלום וכ"ט ואורך ימים ושנות חיים לידידי תלמידי הרב וכו' מוה' אלעזר סג"ל הורוויץ נ"י אב"ד בע"מ⁷⁴ וויען.

יקרתו הגיעני ויפה כתב כי לא נמצא מציצה בפה דוקא כ"א למקובלים⁷⁵ שאומרים למתק הדין על ידי פה ושפתים, ואין לנו עסק בנסתרות⁷⁶ היכא דאיבא למיחש לסכנתא כל דהו. והנה שרש מיץ מצץ הכל אחד⁷⁷ וכתוב מיץ

66 = למצוץ.

67 = כבישה ומעיכה, כנזכר לפני כן.

68 משלי ל, לג : ומיץ אפים יוציא ריב.

69 ישעיה טו, ד : כי אפס המץ כלה שד תמו רמס מן הארץ.

70 שופטים ו, לח : וימץ טל מן הגזה מלוא הספל מים.

71 מפליאה מאוד תשובת ר' יעקב עטסלינגער ב"שומר ציון הנאמן, סי' יב (מיום ג, יט כסליו תר"ז), שמוכיר שם תמיד, שגאון זה דיבר על ביטול המציצה, הלא דברי ר"א הורוויץ ברורים הם, המדובר על אופן המציצה.

72 לפי איוב ו, ג. 73 פרשבורג. 74 בעיר מלוכה.

75 עי' בשדה חמד, קונטרס מילה, סי' א, אות יוד, בשם ה"בני יששכר". ועי' במדרש שוחר טוב, הוצאת באבער, קכד—קכה, על הפסוק "כל עצמותי תאמרנה" : תשובת ר' צבי הירש חיות לר' יעקב רייפמאן, בשו"ת מהר"ק, א, סי' ס ; נחל אשכול (ביאורו של ר' צבי בנימין אויערבאך לספר האשכול, האלבערשטאדט תרכ"ח), הלכות מילה, עמ' 122.

76 עי' : חת"ם סופר, אורח חיים, סי' קצו, לבעל "ישמח משה", ושם תראה דעתו של ר"מ סופר בעניין חכמת הנסתר. ומעניינת היא הערתו שם, כאמצע התשובה : "הארכת בזה לומר, שלא יחשדני כי ח"ו יש בלבי הרהור ח"ו על העוסקים בזה לשמה". ועי' עוד שם, סי' טו, בנוגע לנוסחות אשכנז וספרד, מה שנגע גם שם בקצה המטה. אך ביטוי זה "אין לנו עסק בנסתרות", היה רגיל על שפתי קדשו.

77 עי' בשו"ת בנין ציון, הישנות, סי' כג—כד.

אפים (משלי ל), וימץ טל מן הגיזה בשופטים בגדעון⁷⁶, ובכולם פירש"י לשון סתיטה וכבישה להוציא דבר מכחו. וכן פירש רד"ק והראב"ע⁷⁷ יע"ש. וא"כ אין לנו אלא להוציא הדם ממקומות רחוקות, יהיה על איזה פעולה שיהיה, ויש להאמין המומחים על זה, איזה פעולה תפעול כמו מציצת שפתים. ועוד אני אומר אפילו ה' מפורש בש"ס מוצץ בפיו, מ"מ כיון שאין זה מהכשר מילה אלא משום סכנה והמל ופרע ולא מצץ כבר גמר מצותו והתינוק מותר בתרומה ואביו עושה פסח⁷⁸, אלא שהוא בסכנה עד שיעשה פעולה להוציא דם ממקומות רחוקות, ובפרק ר"א דמילה יליף ר"פ דומיא דאספלונית וכמון שהוא משום סכנה ה"נ מציצה, והרי אספלונית וכמון גופי' אין אנו נוהגין בכמון כלל גם לא באותן אספלונית שנזכרו שם בש"ס באב"י ורבא, ש"מ כיון דמשום רפואה הוא אין להקפיד אם המציאו הרופאי' רפואות אחרות במקומם והוא הדין נמי מציצה, אפילו ה' מוזכר במשנה מציצה בפה, מ"מ יכולים להמיר בדבר אחר כיוצא בו, אך יזהירו הרופאים המומחים שיעידו באמת אם הספוג עושה פעולת מציצה בפה, יותר מזה אין לחוש לפע"ד. ה' ירפאהו ויחלימהו כנפשו היקרה ונפש א"נ⁸¹ דש"ת⁸².

משה הק' סופר מפפד"מ

ובאשר ר' יעקב רייפמאן פנה אל ר' צבי הירש חיות בעניין זה⁸³, ענה לו: "וכבר הורה זקן, הגאון מופת הדור מוהר"מ סופר ז"ל אבדק"ק פרעשבורג, כמו שראיתי נדפס בשמו בספרים חדשים".

אך העובדה, שתשובת ר' משה סופר נעדרה מקובץ תשובותיו, ועוד יותר, ששאלת ר' אלעזר נעדרת מקובץ שלו, אומרת דרשני. וכבר העיר ר' שמואל הכהן וויינגרטן⁸⁴, שקשה להניח, שפרסום התשובה ב"כוכבי יצחק" לא היה ידוע בפרעשבורג⁸⁵, אף על פי כן לא זכתה תשובה זאת להיכלל בחלק ו מתשובות ר' משה סופר, שהוא הקובץ משארית התשובות אשר לא באו בתוך החמשה החלקים הקודמים, אף על פי שחלק ששי זה לא נדפס אלא בשנת תרכ"ד.

ור' משה שיק משתמש באמת בנימוק זה, באמרו⁸⁶: "ובאמת נראה מבואר דלא אמר כן אלא להוראת שעה ושעת הדחק והיה לו טעם בזה וכמו שכתבתי לעיל,

78 כבהערה 70.

79 ועי' בשו"ת מנחת אלעזר, א, סי' כו.

80 הכוונה לדין הנזכר ביבמות ע, ב, שמילת זכריו ועבדיו מעכבת את האב והאדון מלאכול בפסח, אבל המל ופרע ורק לא מצץ יכול לאכול בפסח, כי המילה כשרה לפי הדין, אלא הסכנה קיימת.

81 = אותב נפשו.

82 = דורש שלום תורתו.

83 שו"ת מהר"ץ, א, סי' ס. ועי': Orient, 1846, עמ' 330, 337, 345, 353, 376, 385.

84 בירחון "סיני", כרך כט, עמ' צג.

85 כי מענדל בר"י שטערן, עורך "כוכבי יצחק", היה איש פרעשבורג (ראובן פאהן, פרקי השכלה, עמ' 224—225) ותלמיד ר"מ סופר. הוא היה מבאי"ביתו של רבו ומלמד את בניו דקדוק! והיתכן שבעיתונו נתפרסמה תשובת רבו ואנשי פרעשבורג לא ידעו על כך, במיוחד אם זה עניין כל כך עדין. ועי' בשו"ת הרשב"ן מר' שלמה צבי שיק מקארצאג, מונקאטש תר"ס, סי' קם—קמו; MGWJ, 1845.

86 שאלות ותשובות, אורח חיים, סי' קנב (לתלמידו הרשב"ן שבהערה הקודמת). ועי': נהרי אפרסמון, אבן העזר, סי' מו; הרב אברהם יצחק הכהן קוק, זעת כהן, סי' פד; יריעות שלמה, סי' ה.

דהרי בפנקס התשובות שלו לא הועתק ולא באה בדפוס.⁸⁷ ובעל "עין הבדלח"⁸⁸ כתב דברים קשים כגידים על בעל "יד אלעזר" בגלל זה: והרב דווינ, שהוא כעת בעלמא דקשוט, בודאי כבר קיבל הדין ע"ז ומיתתו היה כפרתו. על שנתן יד לפושעים ותלה בוקי סרוקי ברבינו הגדול זצ"ל, ובלי ספק אילו ידע רבינו הגדול... שהפושעים ומתחדשים יבטלו מכל וכל המציצה, בודאי לא היה כותב זה כלל. ובעל "זכרון למשה"⁸⁹ הוסיף ואמר: "אבל רבים מסתפקים בזה אם יצא כזאת מתחת יד קדשו ואפשר זייפו דבריו", מה שכבר נמצא בסגנון אחר ב"המאסף" של קואינקא⁹⁰, כמצויק במאמרו של שמואל הכהן וויינגרטן.⁹¹

המעיק היטב בכל הבעייה יבין לאשורו, שברור, שהמדובר היה בשעת סכנה בבחינת הוראת-שעה.⁹² הלא ר' חיים צבי מאנהיימער ז"ל הדגיש ואמר: "ואם מכתבו שהעתיק בשם רבינו זצ"ל הוא אמת, מ"מ הוא לא ביטל המציצה מכל וכל, רק אמר אם יכול למצוץ על ידי המצאה אחרת, כמו ספוג וכדומה, גם כן די. ובאמת הלא ראיתי שבק"ק פרעסבורג יע"א מוצצין בפה כמו מקדמת דנא ומעולם לא עלה על דעת שום אדם לשנות ולמצוץ בדבר אחר. רק השיב כן לווינ (שהיה אז חולי הרע ר"ל) ששמה לא רצו למצוץ, וא"כ היה נראה דדינא דש"ס⁹³, כיון דהיא סכנה בלי מציצה, וא"כ אם יודע המוהל שלא ימצוץ אסור לו לימול, ע"ז השיב כיון שעכ"פ מוצץ בדבר אחר מותר לו למול, אולם גם על זה חלקו כל חבמי וגאוני מדינתנו ואשכנז"⁹⁴.

ברור אפוא, שבווינה של ר"א איש הורוויץ חיפשו דרך אחרת כיצד לקיים את המציצה, אבל לא ח"ו לבטלה. ודברי בעל "עין הבדלח" הם בעצם מרמזים, שההיתר של ר' משה סופר לא נתקבל אצל חכמי המדינה ומחוצה לה, ואם כן לא רק על ר"א איש הורוויץ תלונתו. כי מה שר' אלעזר איש הורוויץ עשה בעירו היה בהחלט בהסכמת מורו ורבו, מה שנתברר לנו ללא כל צל של ספק, אחר שהספר יד אלעזר הוא לפנינו, שבו כתוב: "יקרת מכתבו קבלתי לנכון ואותיותיו ישאלוני אם נוהגים פה עירינו לעשות פעולת המציצה באמצעות הספוג. ועוד אם נוהגים ג"כ בזה כשחל המילה להיות בשבת. אשיב על ראשון ראשון: הגה זה יותר משמנה שנים אשר הנהגתי פה העירה לעשות המציצה ע"י

87 ר' ר' חיים צבי מאנהיימער (נולד בשנת תקע"ד ונפטר ביום יז בתמוז תרמ"ו) הקדמה לעין הבדלח.

88 התשובה בעין הבדלח, סי' יג, היא מיום א פרשת שלח תרל"ו ובעל "יד אלעזר" נפטר בשנת תרכ"ח.

89 הרב יוסף הכהן שווארטץ, אורדיאה 1938, עמ' 64.

90 שנה ג, סי' קא. ועי' שם גם בשנה ד, סי' קכב.

91 ועי' מה שהעירותי בספרי על ר' צבי הירש חיות, בפרק חמישי, עמ' קעו—קפא; הדרום, ה—ו, עמ' 144, בהערות.

92 ואז זה בבחינת עת לעשות. עי' חתם סופר, אורח חיים, סי' ס; שם, יורה דעה, סי' ריד; תורת נביאים לר' צבי הירש חיות, פרק ג; הוא, מבוא התלמוד, פרק יג, ועוד. ועפ"א לפומיה של הכותב ב"בן חנניה", 1867, טור 638, שכתב, שכבר ר' משה סופר היה בין אלה שביטלו את המציצה! ועינינו הרואות עד היכן הדברים הגיעו. ויותר יוסברו דברינו להלן.

93 שבת קלג, ב: אמר רב ספא האי אומנא דלא מייץ סכנה היא ועברין ליה. וכן הוא במשנה תורה, הלכות מילה, פרק ב: ואחר כך מוצץ את המילה עד שיצא הדם ממקומות רחוקים כדי שלא יבא לידי סכנה. ועי' בשו"ת זכר יהוסף מר' יוסף זכריה שטערן, אורח חיים, סי' קו.

94 הכונה היא במיוחד לר' יעקב עטלינגער, בעל ערוך לגר (עי' בשו"ת בנין ציון, הישנות, סי' כג—כד; שומר ציון הנאמן, החלק העברי, סי' ה, יב במיוחד).

ספוג שהמציאו הרופאים מומחים. ועשיתי ככה מחמת הסבה הנזכרת במכתבי הנדפס בבכורי העתים המכונה כוכבי יצחק, אשר הי' למראה עיני כבוד מעלתו נ"י ובהסכמת מ"ו הגאון מהר"מ סופר זצ"ל ופעולת המציצה הזאת טובה הרבה יותר לרפואת הנמול מאותה המציצה שבפה ושפתים, וכאשר יתנו עידיהן ויצדקו⁹⁵ כמה אלפים ילדים נמולים פה ובקהלות גדולות אחרות שהנהיגו ג"כ למצוץ בספוג⁹⁶. ועל השאלה השנייה ענה לו בחיוב⁹⁷, שגם בשבת מותר להשתמש במציצה זאת.

הרי שאחר דבריו אין יותר מקום לפקפוקים. ומה שהביאו במקורות השונים, שצריכים להיזהר ולא ללכת שולל אחר שמות הגדולים, כי לפעמים מצטטים אותם ומזייפים את דבריהם או שאינם מבינים אותם, ומביאים לדוגמה את המאורע הזה של ר' משה סופר ור"א איש הורוויץ⁹⁸, מתבטל אחר מה שמוכא ב"יד אלעזר" בפירוש, כי יותר ממה שהתלמיד שאל ענה לו רבו הגדול בדורו.

אמנם השאלה נשארת בתקפה, מדוע נפקד מקומן של שאלה ותשובה אלו ב"חת"ם סופר" וגם ב"יד אלעזר"? הלא כחא דהיתרא עדיף והוא ענין גדול ובמקום שיש לחוש לסכנתא וודאי שצריכים לפרש ולברר את כל הפרטים, שהדור ידע כיצד לדון בכגון זה⁹⁹!

כדי להבין במקצת את הרעש הגדול וגם ההתנגדות הגדולה של תלמידי החת"ם סופר והתקפותיהם על ר"א איש הורוויץ נעיין בתשובת ר' משה סופר לרצ"ה חיות¹⁰⁰, שרבינו ר"מ סופר הזהיר את רצ"ה חיות: "כי מזקנים אתבונן שראוי להיות ממקימי התורה וגוהרו מלפתוח פתח ולחפש קולות לפריצי עמנו. אשר אותם הם מבקשים, ואם ימצאו סדק כמחט של סדקית, יפרצו פרץ על פני פרץ, יראה רומכ"ת בתשובות מימוני בחלק ד, בה' שמחות, על דבר קל לישא אשה בתוך שלש רגלים שמתה אשתו, כתב וז"ל: תן לבך לדברים פן יצא פרצות גדרים ואיש הישר בעיניו יעשה כי יתלו הדבר בגדולים, ויפרצו בו שועלים; אני כתבתי הלגת מתים יש בו עשה ולא תעשה, כי על כל פנים הרמב"ן כתב כן, ואין נפקותא לדינא בזמן הזה לדינא, וטוב להעלות האיסור, ומר נ"י נתלה בדעה דחזיה חות יאיר, שכ' עיקרו אינו רק מדרבנן, ואין מגלין הדבר, כי בעוה"ר רבו אלו בזמנינו, עד שיאמרו אין חוששין לדברי רבנן, ה' לא צוה, ובעוה"ר הגאון בעל נודע ביהודה נכשל בזה, במה שרצה וסמך להתיר, בשעת הדחק ובהפסד מרובה, כתיבת גוי בחנות בשבת"¹⁰¹. הרי שיטת ר' משה סופר צחה וברורה בזה, שאין מגלין אלא לצנועין. תלמידיו הגדולים הבינו לרוח רבם והורו בזמנם בבחינת הוראת-שעה, שלא לפרסם בזה יותר, וראיה לדבר, שהתשובה לא נכללה בקובץ התשובות המאוחר ביותר. ואם דעת ר"א איש הורוויץ שונה בזה

95 לפי ישעיה מג, ט: יתנו עדיהם ויצדקו.

96 יד אלעזר, סי' נה.

97 עי' בשומר ציון הנאמן, החלק העברי, סי' צג—צח, בעניין מציצה בשבת, מבעל שערי תורה (ר' וואלף הלוי, וורבוי).

98 כבהערה 84 ועי' בנספח להערה זאת.

99 עי' חת"ם סופר, חושן משפט, סי' קצא, בהסבר דברי הספרי (לדברים יז, יא) על ימין ושמאל, שאפילו אם יאמרו לך על שמאל ימין וכו' ובעניין זקן ממרא, עי' היסב בדבריו הקדושים.

100 דרכי ההוראה, חלק ב, סי' ה, מיום יב באדר שני תקצ"ו.

101 עי' נודע ביהודה תניינא, אורח חיים, סי' כט, לג.

מדעת תבריו הגדולים, הרי תשובתו בצידו, שלא הרי ווינה כהרי שאר ערי אונגאריה שבממשלה, וגם היה לו על מה לסמוך בהוראת-שעה שלו, שהזמן והמקום גרמו. ועובדה מכרעת לפנינו, שגם בניו לא הכלילו תשובות אלו לספר אביהם, אף על פי שידעו עליהן.

ועלינו לדעת, שלמרות הכל לא ירד כבודו של ר"א איש הורוויץ בעיני רבני דורו¹⁰², מה שמתבלט גם מן השאלות שערכו אליו¹⁰³.

בתשובות "יד אלעזר" מן השנה ההיא¹⁰⁴, שנת תקצ"ו, שני עניינים אפיניים: א) בעניין מנהג קצת מקומות, שהכלות נהגו לברך "שהחיינו" בטבילה הראשונה קודם החופה או אף לאחר החופה. ב) בנוגע ל"הוט צוקער", שנעשה בלא הכשר מיוחד לפסח ובהרבה מקומות פרצו גדר ולא מכרו את הסוכר הזה לעכו"ם, עם מכירת חמץ, והחזיקוהו בחנות ומכרו אותו לעכו"ם בחול המועד בשאר דברים שאינם של חמץ. בשאלת הכלות ומנהגן השתדל למצוא סעד וסמך לקיים את

102 כאשר הד"ר קרייצנאך סירב להכניס את בנו בבריתו של אברהם אבינו קם רעש גדול במחנה העברים החרדים. ואעתיק מהספר מנחת קנאות של ר' צבי הירש חיות, עמ' תתרג—תתרד (הוצאת ירושלים תשח"י, שהיא כעת לפני במחנה מורשה של ישיבת רבינו יצחק אלחנן): "בשנת תר"ד יצאו איזהו זדים ארורים בעיר המפוארה והמעטירה פראנקפורט, מכנים עצמם בשם (רעפארם פריינדע) ובטלו מצות מילה מצוה הראשית אצלנו... וכאשר היה ד' עם הרב הגדול החסיד הישיש מוה' זלמן טריער ו"ל אבד"ק פפד"מ, ועמו שני גדולי הדור הרב הגדול ר' אהרן פולד והרב הגדול מוהר"ר בער אדלער נ"י, וקראו כל גדולי ישראל לעזרה ולצאת לקראת נשק נגד אלו הכופרים, ויד הגביר המפורסם נשיא ישראל מוה' אנטשיל ראטהשילד היה בעוזרם ובתומכי ידם... אולם אחר זמן אירע הדבר בעיר לוקסמבורג במדינת נידערלנדז ובעיר אחת במדינת מעקלענבורג, כי האבות לא רצו למול את בניהם, ויצא פסק דין מן זאקטר הירש, רב בלוקסמבורג, וזאקטר איינהארן רב במעקלענבורג, כי אבות כאלו עדיין לבני ישראל יחשבו, והבנים אף אם לא ימלו עצמם בגדלותם, גם כן ישראלים גמורים הם... והנה שטערן וקרייצנאך מפפד"מ נתנו הטעם...". והנה לקול הקריאה של הגאונים ההם הגיעו אליהם 28 תשובות, שבחלקן הופיעו בחוברת מיוחדת בפראנקפורט אם מאין בשנת 1844. לפי שומר ציון הנאמן, החלק הגרמני, גל' 7, עמ' 54—55, במאמרו של פרופ' דליטש, שנלחם שם את מלחמת היהודים בד"ר איינהורן, לא נדפסו כל התשובות, עשר מהן הושמטו. אך בין אלה שנדפסו היו משי"ר, שד"ל, ר' נתן אדלר (שהיה אז בהאנובר ואחר כך הרב הראשי באנגליה), בעל הכתב והקבלה והרב רבי אלעזר הלוי איש הורוויץ ושם, עמ' 55, מצוטטים דבריו: כל מי שמחליט בדעתו, באופן יסודי, שהמילה, שהיא אות ברית ביהדות והקשר שבין יהודי ויהדותו אינה חשובה אצלו ואינו מתחשב בה, הוא נחשב בעיני הקהילה היהודית כלא-יהודי. ועי' Allgemeine Zeitung, 1848, גל' 2, עמ' 23—25, העתק מכתבו של איינהורן!

103 ר' משה שיק המציא לו את חידושו (סי' לח), כמו כן ר' יוסף חנניא ליפא מייזלש מפרעמסלא (סי' מה), ר' עניל מסטרי התכתב עמו בעניין המפורסם על השו"ב מברדיטשוב (סי' ג) ובעניין עגונה (בסי' נב), ר' שמואל פריינד, מבי דינא רבא דפראג (בסי' סט), בעניין היתר מאה רבנים, ואגב אציין שבתשובתו זאת העיר: "ולו לעצתי ישמע ר"מ נ"י גם הוא לא יכניס א"ע בדבר הזה כלל וכלל. ואין חכם כבעל נסיון, כי בשכבר הימים — התשובה לר"ש פריינד היא משנת תר"ט — בהיות עוד אדמו"ר הגאון מהרמ"ס זצ"ל בחיים חיותו באתי עמו בהסכמת היתר ק' רבנים בנשתטית והי' לי ולאדמו"ר זצ"ל הרבה מרורות בעבור זה, והי' ראה בצערינו שלח דברו וריפא את האשה וקבלה אח"כ ג"ס ברצונה הטוב". הערה זאת מראה גם כן על חשיבותו בעיני רבו הגדול.

104 בסך הכל ארבעה סימנים בספרו (יט—כב) והעניינים הנזכרים הם בסימנים כא (על טבילת הכלה) וכב (על תעשיית הסוכר).

המנהג שנהגו, שלא לבטלו¹⁰⁵. ובבעיית הסוכר, שכבר הזכרנו למעלה¹⁰⁶, יצא בכל חומר הדין ודרש בכל תוקף לאסור את הסוכר, כשיטת רבו הגדול, ללא כל פשרות עם המתפרצים!

בשנת תקצ"ח עלתה שאלה אחרת על הפרק, שאלת הרכבת. הגאון ר' דוד זכות, רבה של מודינה, במדינת איטליה, פנה אל ר' צבי הירש חיות בשאלה זאת, כיון שבמדינתו פרצו רבים מעמי הארץ ועשו להם היתר לסעת ברכבות אלו מכיון שאין כאן משום שמא יחתוך זמורה¹⁰⁷ או שביתת בהמתו¹⁰⁸, שהרי אינם משתמשים בבעלי-חיים אלא בקיטור, וגם אינה לצורך ישראל, והשאלה היחידה היא בדין תחומין, ומכיון שהרכבות הן למעלה מעשרה ובעייה דלא איפשטא היא בעירובין¹⁰⁹ אם יש תחומין למעלה מעשרה וכו' על כן התירו לעצמם לסעת ברכבות האלו¹¹⁰. נראה שגם בווינה ומחוצה לה נראה פרץ זה ור' אלעזר פנה בנדון אל ר' משה סופר רבו¹¹¹. בתשובות חת"ם סופר, חלק ששי, נמצאות שתי תשובות בעניין זה¹¹², בהעלם שמות השואלים, אך החלק ההוא נדפס כז שנה אחר שאלתו של ר"א איש הורומין. היודע את מצב התקופה ההיא, כיצד המתקנים התנפלו על חומת היהדות¹¹³, יבין לרוח ר' צבי הירש חיות ור' אלעזר איש הורומין בפתרון השאלות הללו, שסתם איסור לא יספיק להשקיט את הרוחות אלא בירור הלכתי מובן ומבוסס יבצר את החומות שלא תתמוטטנה.

דרך מלחמתו בריפורמה

בשנת 1840 הופיע בברסלוי ספר בשם Das Rationale Judentum מאת ד"ר J. A. Francolm¹¹⁴. פה מצא בעל "יד אלעזר" הודמנות רצויה לצאת במלחמה גלויה, מתונה אך קולעת בלא להתעלם מדבר גדול או קטון, וכך פרסם בשנת תר"ב את ביקרתו על הספר¹¹⁵ ובתבונה ובזהירות ממש לא השאיר אבן על אבן בכל הספר. אמסור תמצית ביקרתו פה, כי ממנה יבין הקורא באיזו חכמה יתירה ידע לכבוש את מלכות המתקנים בביתם!

המחבר, פראנקולם, העיר בהקדמתו, שמטרת ספרו היא למצוא את שביל הזהב בקיום החוקים הדתיים ובזה יפלט את הדרך וימצא מסילה השווה לכל נפש.

105 רק שהוסיף לבסוף: א"כ א"צ לבטל המנהג שם במקומו שמברכת זמן בטבילה הראשונה, אך תכוון ג"כ על מלבושי ובגדי שקיבלה בזמן ההוא. וכן במקומות שנוהגות לברך זמן בהפרשת חלה בפעם ראשונה, או בהדלקת נר שבת, ג"כ תכוון כנ"ל.

106 בהערה 50.

107 שזהו האיסור בקרון שנמשך עלידי בהמה. ועי' שומר ציון הנאמן, החלק העברי, סי' כב"ד, מר' אלעזר שטראסער.

108 שומר ציון הנאמן, החלק הגרמני, גל' 14, עמ' 116; גל' 15, עמ' 121—122, בדברי הרשב"ם המפורסמים, בתוספות עירובין (מג, א, ד"ה הלכה כר"ג בספינה). ועי' מלמד להועיל, חלק אורח חיים, סי' מא.

109 שם מג, א. 110 מנחת קנאות, עמ' תתקצט—תתרג.

111 יד אלעזר, סי' כד, יום ב' לסדר ולפרט וירא את העגלות אשר שלח (תקצ"ח).

112 בליקוטי שו"ת חת"ס, סי' צו—צח. ועי' יד אלעזר, סי' מג.

113 ר' צבי הירש חיות במנחת קנאות, דיבר באורך על כל מעשי המתקנים בעניין זה. ועי' בשו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' קג וקי; Allgemeine Zeitung, 1845, עמ' 581—580, 698.

114 עי': Annalen, 1839, גל' 34, עמ' 268; Allgemeine Zeitung des Judentums, 1840, גל' 45, עמ' 643. 115 Literaturblatt des Orients, 1842, גל' 1, עמ' 13—16.

שממנה יוסרו כל העניינים הקונטרורסאליים וההשקפות המנוגדות בישראל. פה שואל המבקר, הלא כבר שם הספר אינו מתאים למטרה זאת, כי השם *Rationales Judentum* קובע משפט קדום, שאינו יכול להתאים לכל ההשקפות שביהדות, שהרבה מהן מתנגדות ניגוד גמור למושג *Rationalism* ביהדות הנאמנת.

בעמ' 56 טייל המחבר ארוכות וקצרות בהסבר עניינים שונים ולמטרתו הדגיש שהגאונים היו כבר בתקופת הירושלמי. הבקי מעט בתולדות עם ישראל יודע שכל בניינו נסתר מתחילתו ועד סופו.

בעמ' 171 החליט המחבר, שאסור לתרגם ללשון אחרת את דברי הכהן לאבי-הבן (כפדיון הבן): במאי בעית טפי. ואותו הדבר בתשובת האב לכהן: בעינא בבני בכורי. פתאום נעשה המחבר קפדן בשמירת סגנון חז"ל ודוקא בדבר העומד בניגוד למובא בשולחן ערוך אורח חיים ¹¹⁶.

בעמ' 174 קבע, שגרשה וחלולה אסורות לכהן, אך על חלוצה דילג. ואם תאמר אולי מקרה הוא, אך דבריו עניים במקומם ועוד יותר עניים במקום אחר, שהרי בעמ' 277 אמר בפירושו, שעניין חליצה בזמננו מיותר הוא ¹¹⁷! ומעניין לעניין באותו עניין, מדוע הזכיר המחבר את הגרשה, הלא הוא בעצמו פסק בעמ' 283, שכתובת הגט היא פורמאליות מיותרת עכשיו!

בעמ' 289 הציע המחבר בתמימות ללמד את בני-ישראל חוקי התורה, כמו ציצית ותפילין, ושכח שהוא כבר לעג למצוות ציצית בעמ' 178, ששם הראה אי-נחיצותה של מצוה זאת!

בעמ' 199 דלג לגמרי על הברכות: אהבה רבה, אמת ויציב — אהבת עולם, אמת ואמונה, אף על פי שמשנה מפורשת היא בברכות ¹¹⁸ ובגמרא הוסיפו, שמי שאינו אומר לא יצא ידי חובתו ¹¹⁹!

ושיא כל עבודתו מצטיין בדבריו, בפרק השביעי, ששם לא סלדו ידיו מלכתוב שאינו מאמין בתורה שבעל-פה, כי הכל קשור בהתפתחות הזמן; כשיטת גייגר הידועה ¹²⁰. ובעצם מה מצא ברוח הזמן שדלג על הברכות הנז'?

גם בשיטתו אין לו עקביות. בעמ' 200 מקצר בקריאת שמע (רק הפרק הראשון צריכים לומר: שמע). כמו-כן בשמונה-עשרה סדר תיכף אחר ברכת השנים את ברכת שמע קולנו. ואם דעתו לדלג על כל מה שמזכיר לנו את גאולת עמנו, מדוע לא דלג גם על תפילת רצה? ובדרך כלל כיצד יעלה לו המספר שמונה-עשרה? לפי חשבוננו אין אלא שלוש-עשרה ברכות!

בעמ' 216 חידש ברכה משלו, על תקיעת שופר, במקום לשמוע קול שופר.

¹¹⁶ עי' אורח חיים, סי' תלד, ששם כתוב ברמ"א: "ויאמר הבטול — של חמץ — בלשון שמבין". הרי שההדגשה היא, בכגון זה, מכירת חמץ או פדיון על ההבנה.

¹¹⁷ עי' אבן העזר, סי' ו, סעיף א: כהן אסור מן התורה בגרשה וזונה וחללה ואסור בחלוצה מדרבנן. ועי' בבאר היטב ובפתחי תשובה, שם, אם כוסיין על זה. ועי' בשו"ת רשב"ן, אורח חיים, סי' כ; *Allgemeine Zeitung*, 1847, גל' 18, עמ' 270—271; שם, גל' 19, עמ' 281—286; שם, גל' 23, עמ' 350—352; שם, גל' 26, עמ' 392—396. ועי' בשו"ת יהודה יעלה, אבן העזר, סי' קם.

¹¹⁸ עי' ברכות יא, א במשנה, ברש"י ובתוספות שם.

¹¹⁹ ברכות יב, א.

¹²⁰ הדרום, חוב' ז, במאמרי על מקום הרשע שם המשפט, שהבלטתי את הניגודים שבין שיטת הרב שמשון רפאל הירש וגייגר וסייעתו, בשאלת ההתפתחות ההיסטורית בנוגע ליהדות.

בעמ' 256 הכריע, שאין לברך על יין ופירות ללא הבדל אם באים ללפת את הפת, או אם כבר ברכו עליהם לפני הסעודה¹²¹.

בעמ' 265 אמר, שאם הילדים מבקרים את בתי-הספר בשבת (אפילו אם אינם כותבים) הם מחללים את השבת "לכל הפחות לפי דעת הרבנים". ולזה התנגד המבקר בכל תוקף, כי בעצם הביקור אין חילול שבת, כל זמן שאינם כותבים¹²².

בעמ' 273, בדברו על תפילת ראש השנה, השמיט את המלים "אתה בחרתנו מכל העמים ורוממתנו מכל הלשונות", כי הרעיון של בחירת עם התורה התנגד לסדר תפילתו. אך גם פה ללא עקביות, כי בתפילת שלוש רגלים לא השמיטו וכן לא דלג עליו בברכת התורה!

כן לא הזכיר המחבר את ברכת שהחיינו בשמיני עצרת, אף על פי שבאופן ברור הזכירה בפסח, שבועות וסוכות¹²³.

בדרכו זאת, בשיטה תרבותית-מדעית, סתר ר' אלעזר את דברי אחד המתקנים המסוכנים ביותר אז, כי המחבר הסתתר מאחורי איצטלא דרבנן ועלול היה להטעות אחריו את אלה שידעו עוד פחות ממנו, שהיו מקבלים את דבריו ככתבם וכלשונם, כידוע בתקופה ההיא.

בשנה זו, תר"ב, הסכים רבינו על ספרו של ידידו מנעור, ר' ישראל דוד מרגליות יפה, רבה של פיזינג¹²⁴, בשם חזון למועד, בענייני תקופות ומזלות וחשבון העיבור. בין השאר הדגיש בהסכמתו: "וגם למראה עיני היה הספר הזה ומצאתי את שאתבה נפשי דברים טובים וישרים למוצאי דעת כי גם את העולם נתן בלבו¹²⁵, והמעיק היטב בהקדמת המחבר, יבין עד כמה קרובים היו שני הידידים בדרך מחשבתם¹²⁶.

מעט שניצני ההשכלה הגרמנית הראו את אותותיהם נשתנו הסדרים ומדי שנה

121 עיי אורח חיים, סי' קעד וקעז, בדין יין ושאר דברים הבאים בתוך הסעודה.

122 ברור שהכוונה היא, שהממשלה לוחצת על מבקרי בית-הספר שלא יעדרו ואז זה מעין גזירה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה. וזכורני, שגם מורי וחמי ז"ל, הרב יהודה הכהן מונק ז"ל, סיפר לי, שגם הוא הצטרך לבקר בבית-הספר בקולוניה, בשבתות ובחגים, רק בגלל הביקור הרשמי. וכמדומני שב"מלמד להועיל", לר"צ האפפמאן תשובה בזה.

123 עיי אורח חיים, סי' תרסח, סעיף א, ששם כתוב בפירושו: "ומקדשין ואומרים ומן".

124 עיי עליו בשם הגדולים מארץ הגר, י, רעה, על גדלותו, צדקתו וגאונותו. נפטר בחדש ניסן תרי"ד.

125 חזון למועד, על חשבון תקופות השנה, חכמת התכונה וכו', פרעסבורג תר"ג. ההסכמה היא מיום ה, כח אלול, אך טוב לישראל דוד לפ"ק. ותא חזי מי הם שאר המסכימים שם: ר' נחום טריביטש, ר' דניאל פרוסטין, ר' אברהם שמואל בנימין סופר ור' גבריאל כ"ץ, רכניץ.

126 ואפייני, שרב זה, בעל חזון למועד, בספרו "מחולות המחנים", פרעסבורג תרי"ט, בענייני מנהגי בית-הכנסת נגד מהרסי הדת, דיבר בלב ישראל גדול על אלה שנבשלו ורגלם מעדה בטיט היון. וזה לשונו בהקדמתו שם: "אנחנו רואים, כי אנשים חדשים אלו, מסלות ישרות בלבבם, ויאהבו את דת ישראל, אך נלכדו ברשת חבלי הונמן וחטאות הדור. ועיי בשו"ת המבי"ט, א, שאלה יט, בנוגע לאלה שטעו אחר שרינו, משיח השקר, ועברו על כל מיני עבירות, אם יכולים לקבלם, והוא ז"ל כתב: "שאלו הפושעים אע"פ שיצאו לתרבות רעה וכפרו בדברי חכמים ובזו מועדות ומצוות וטמאו עצמם בנבילות וטרפות, אעפ"כ טוב לקרבן מלרחותן". עיי: צחייפעל, סניגור, עמ' 38 ואילך.

בשנה נתרבו הכתות בישראל, כי אהבת החדשות גרמה לפירוד דעות ולבבות¹²⁷. הפרצה הגיעה לשיאה כאשר המתקנים הקיצוניים אירגנו את האסיפות הידועות: בברונשווייג (1844), בפראנקפורט אם מאין (1845) ובברסלוי (1846), שאז ההכרעה ללהב יצאה וכמעט שסחפה אחריה את כל בית ישראל בגרמניה ומחוצה לה, לולא שומרי החומות הנאמנים שהתעוררו ויצאו בתורת הקנאות¹²⁸ נגד המתפרצים. בין החותמים¹²⁹ היה גם בעל "יד אלעזר"¹³⁰.

ומעניין לציין, שכל דבר קטן או גדול שקרה במחנה העברים יכול היה לעורר רעש, אפילו אם בחרדים לדבר ה' היה המדובר. והנה מה שקרה עם ר' אלעזר הורוויץ. בעיתון "שומר ציון הנאמן", בחלק הגרמני¹³¹, פרסמו בהמשכים¹³² את תמצית הדרשה שלו שדרש בשבת שובה, שנת תר"ו. ושם בדבריו על עניין זכירה ושכחה, נגע גם בעניין זכור את אשר עשה לך עמלק — תמחה את זכר עמלק מתחת השמים לא תשכח¹³³. אחד הקוראים פנה אליו בעניין זה, כי לדעתו לא תרגם את הפסוקים לפי המקובל. וכדי לברר את הכל אעתיק את התשובה שבעל "יד אלעזר" שלח אליו בזה¹³⁴:

ב"ה יום ה, כא מנחם תר"ו לפ"ק פה ויען הבירה יצ"ו.

שלום רב לאוהבי תורה, אשר בתוכם ידידי האלוף, התורני, המשכיל ומושלם כמוה"ר צבי יהודה געלבער נ"י תושב פאסטא יע"א¹³⁵.

כן בא אלי מכתבו מיום ה' לחדש הזה והתענגתי מזיו דבריו הנחמדים המפיקי מליצות צחות ומשובצים ברעיונות טהורות, נאותים להודיע לבני האדם מה פעל ה' ומה רבו מעשיו בסתרי הטבע ופלאיו.

ועל אשר שאל ממני מעלתו בסוף דבריו, מדוע תרגמתי את המקרא: והיה בהניח ה'

127 על תכנית האסיפות ע"י היטב Allgemeine Zeitung, 1845, גל' 16, עמ' 236—239 ; שם גל' 27, עמ' 397—405 ; שם, 1848, גל' 10, עמ' 142—145. ועל עצם האסיפות : שם, 1845, גל' 10, עמ' 129—132 ; שם, גל' 13, עמ' 181—185 ; שם, גל' 27, עמ' 405—407 ; גל' 30, עמ' 449—459 ; גל' 31, עמ' 469—477 ; גל' 32, עמ' 485—496 ; גל' 33, עמ' 504—508 ; גל' 34, עמ' 513—520.

128 בספר תורת הקנאות, אמסטרדם תר"ה, נגד העדה הרעה הנועדים על ה' בברונשווייג.

129 ע"י בספרי על ר"צ הירש חיות, פרק ראשון, הערה 13.

130 וע"י בשומר ציון הנאמן, שנה א, תר"ה, החלק הגרמני, עמ' 5—6, 14, בדברי ר' צבי בנימין אויערבאך להרב שי"ר, שלא בא על החתום על הכרוז נגד האסיפה.

131 משנת 1846. וע"י שם משנת 1845, גל' 27, עמ' 218—219.

132 גל' 1, עמ' 5 ; גל' 2, עמ' 10 ; גל' 3, עמ' 20.

133 דברים כה יו, יט.

134 שם, משנת 1846, גל' 35, בערך שמונה חדשים אחר הופעת ההמשכים וזאלה.

135 רצוני לציין, שהעיתון שומר ציון הנאמן, העברי והגרמני, שימש במה דתית וספרותית גם לחרדים ביותר, בגרמניה ומחוצה לה. ותלמידי ר"מ סופר השתמשו בכמה זאת לעת מצוא. אציג דוגמה אפיינית אחת. בשנת 1845, הופיע שם (כהוספה לגל' 23) קול-קורא מאוד חריף נגד הריפורמה. ה"קול-הקורא" נכתב בצורת מכתב לעורך העיתון, הד"ר ענאך, ועליו חתמו ר' יצחק משה פערלס (ע"י עליו בבית נאמן, ממנו, סיגעט תרס"ז, בהקדמת הספר) והדיינים דשם : ר' שאול פריעדענטהאל ור' שמואל ווייל (על שניהם ע"י בתשובת ר"מ סופר, אבן העזר, ב, סי' קי) ור' ישראל בהרב ר"י קוטנא, שהיה דיין וגם משגיח על הת"ת (ע"י בשם הגדולים מארץ הגר, י, רלה/2, ש, ב/1).

וגו' מזה תמחה את זכר עמלק — "דוא זאלסט אויסטילגען דאס פיינדליכע אַדענקען אַן עמלק" — באשר כפי קבלת חז"ל¹³⁶: אחת משלש מצות שנצטוו ישראל בכניסתן לארץ, היא להכרית זרעו של עמלק? הנני להודיע למעלתו ח"ו מעולם לא עלה על לבי לתרגם או לפרש ומכ"ש להגיד פירוש כזה¹³⁷ בשער בת רבים, ומה גם להפיצו חוצה על פני תבל, כמו שעשה הכותב ע"י עלי שומר ציון הנאמן. ברם כך אמרתי: הגם שנצטוו בתורה למחות ולהכרית זכר עמלק אחר אשר יניח ה' אלקינו לנו מאויבינו זה, מ"מ אינו מהנכון לנו לנטור האיבה הזאת מצד מה שהרע לנו ולאבותינו, בפגעו בנו בחרב ובמלחמה, באשר כל זאת באתנו בחובה, ולולי מעשינו הרעים הגורמים כל אלה, לא היה ביכלתו לעשות עמנו רעה מאומה. אפס מצד הדבר הזה אשר אמר הנבל אין אלקים¹³⁸ והשחית והתעב נפשות מישראל ואשר התל יהתל במצות ה' הנתונה לאות ברית קדש¹³⁹, מצד הדבר הזה לבד מהראוי למחות את שמו ולהכריתו מתחת השמים, וכן נאמר בפירוש: מלחמה לה' בעמלק מדר דר¹⁴⁰, ר"ל אותה המלחמה הנוגעת לכבוד ה', דהיינו מצד מה שהכעיס כלפי מעלה, תהי' לדור דור. כן אמרתי במקלות עם ה' ¹⁴¹, כאשר יעידו כל השומעים, ואם הכותב לא ביאר כל הצורך וסמך עצמו על המבין, דבר מתוך דבר, אין האשם בי ולא המכשלה הזאת תחת ידי¹⁴², באשר לא הגיד לי כלל כי שלח את באורו על פני שומר ציון. ובשכבר הימים ראיתי כזה בהעלים הללו לדאבון נפשי, וגם ראיתי אין אחד קדוש מדבר אלי אודת זה: "חכמים הזהרו בדבריכם"¹⁴³, ולא חששתי לתקן ולתרוץ הדברים, מפני שאמרתי מ"מ החכם ומשכיל גם מבלעדי זאת יבין אמיתת הדבר לאשורו, ואת אשר ה' מסרת כוונתי בזה, והסכל לא יבין את כל זאת, ולא יחפץ כסיל בתבונה וגו'¹⁴⁴.

והנני ידיו הד"ש וטובתו כל הימים

הק' אלעזר הלוי איש הורוויץ

אב"ד דק"ק חיען הבירה.

אפיינית היא תשובתו מן השנה ההיא, תר"ו, לר' יוסף בי"ח¹⁴⁵ פילבאגען, רבה של האלעשווא בעניין הנרות, שהיו רגילים להביא לבית הכנסת בערב יום הכיפורים ובימי היאהרצייט. השואל רצה לדעת אם אמת נכון הדבר שבוינה התירו להשתמש בבית הכנסת, ביום הכיפורים וביאהרצייט, בנרות העשויים חלב, במקום נרות של שעווה? השואל הדגיש גם כן שלדעתו לא מצא כל איסור מצד

136 סנהדרין כ, ב: וכן היה ר' יהודה אומר שלש מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך ולהכרית זרעו של עמלק ולבנות להם בית הבחירה.

137 בספר משא דבר ה', מהרב אברהם נעאודה, חיען 1845, מע' 20 ואילך, מתרכז גם כן על עניין זה והמעין שם, שכל משאו הוא באותו האופן שבעל "יד אלעזר" הסביר במכתבו זה. והעיתון הנז', 1845, 217—219, שבח את הדרשות שבספר הזה והדגיש שפה יש לנו שוב הוכחה, שיכולים לשלב את הישן והחדש, ללא כל סתירה.

138 לפי תהלים יד, א.

139 מתכוון לדברי חז"ל, המובאים ברש"י (דברים כה, יח) על המלים: ויונב כן וגו' (וע"י בפירוש המזרחי שם): מכת זנב, שהיה חותך מילות וזורק כלפי מעלה.

140 שמות יז, טז.

141 בשבת שובה.

142 לפי ישעיה ג, ו: והמכשלה הזאת תחת ירך.

143 בדברי אבטליון, אבות, פרק ראשון.

144 לפי משלי יח, ב.

145 בסי' נח. שם המשפחה היה ביאך, וע"י ב"כוכבי יצחק", ב, 62; יג, 82. ע"י בספרו של ואכשטיין על רבני מעזריטש.

ההלכה בזה. רבינו השיב לו, שאף הוא לא מצא ראייה הלכותית לאסור, אך סמך על המנהג מקדמת דנא. ¹⁴⁶ ציווה לעיין בכל בו, סי' קי"א, בש"ך על יורה דעה, סי' רנו, יב, ובמגן אברהם, סי' תרי, ג, וסי' רסד, יב, על העדיפות של נר שעווה על נר חלב, ואחר משא ומתן ארוך בזה סיים: "ומעתה אם אמנם כי בעשיית מילי קערצען (נרות חלב, המעתיק, לפי התשובה בפנים) שיש להאומנים כלים מיוחדים לזה וגם אורם צלול ובהיר כנרות של שעווה ועוד יותר טובים מאותם נרות שעווה שעושין בבית, עכ"ז נלע"ד דאין לזוז ממנהג הקדמונים רק לעשות נרות יה"כ ונר יא"צ משעווה דוקא, כי יסודתו בהררי קדש" ¹⁴⁷.

גם בשאלת האתרוגים ¹⁴⁸ תמך בדעתם של גדולי הדור ¹⁴⁹, בשנה ההיא, להזהיר את הרבנים מקורפו וטריאסטי ¹⁵⁰, שלא יתנו הכשרים על האתרוגים, אם לא יעידו מתחילה ישראלים כשרים שעמדו בעת תלישתם בפרדסים ושבפניהם הושמו בתיבות שנחתמו בחותמם, כמו שצוה עליו רבו הגדול ¹⁵¹, ולבסוף סיים: "המורם מכל הג"ל שאין לסמוך להכשיר אתרוגים על ידי סימנים רק באותן הבאים ממקומות שמסורת בידינו מאבותינו ¹⁵², אשר אין בהם חשש הרכבה" ¹⁵³.

146 שם מדבר על דין תקנות רבינו גרשום וגזירות הקדמונים בפרוטרוט.

147 הלשון הזאת "כי יסודתו בהררי קדש", היא מן הסיום שבדברי רא"ז מרגליות, במטה אפרים, סי' תרג, ז, שה"יד אלעזר" מצטטו שם.

148 בשאלות נו ונט.

149 המובאים בספר פרי עץ הדר, שם, בהערה 59.

150 וזה לשונו בסי' נו: "ותוכן המכתב יהי' לדעתי בסגנון שכתב הג' מזאלקאווא להזהיר את הרבנים מקורפו ומטריעסט". דברי ר' צבי הירש חיות צוינו גם כן בהערה 51.

151 עי' הערה 52.

152 ורק היודע את מצב העניינים בחינה, בתקופה ההיא, יבין איזו מלחמה קשה היתה לרב בזה, לעצור את העם בעניינים אלה, שכל עיקר ההדגשה היתה על מסורת אבותינו ודוקא נגד מסורת זאת נלחמו (עיין: Allgemeine Zeitung, 1848, S. 74—75, 115; סאטאנוב, משלי אסף, ברלין תקמ"ט, לג, יא: "לא כל הראשונים השכילו ולא כל האחרונים יסבילו"; בן ציון דינור, במפנה הדורות, שם, הגדיר את ההשכלה כך: "ההתבטלות בפני הדורות הראשונים—אם ראשונים בני מלאכים, או בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים או כחמורים—היא אם כל חטאת. היא שמשעבדת אותנו; היא כובלת אותנו באזיקי עבדות נצחת").

153 כדאי להעיר פה על עניין דומה לזה, כשהתעוררה השאלה המפורסמת, על העופות שהביאו ממדינת הים (יד אלעזר, סי' קכג—קכד), שהרבה מרבני הדור החשובים התירו אותם וכנגדם היו מגדולי הדור שאסרו אותם, פנו אליו ר' ישעיה שור, יאססי, וחתנו ר' מנחם מענדל לאנדא, שישמיע גם הוא דעת התורה בנדון ההוא. והנה מעט מהרבה מה שענה להם (סי' קכד): "ועלי לבי דוי וגפשי הומי, כי בבית ישראל ראיתי שערורי, זה מתיר וזה אוסר, זה בונה וזה סותר, הן עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים יגיד דבר, אלה מפה יביעו אומר: אתם רועי ישראל האזינו, לא עת לחשות ולשים יד למו פה, כי אם העת לכם לדבר ולהשמיע באזני רבת בני עמנו בל יעבורון ובל ישוכון מלהתגאל במנעמי אלו הטמאים לנו! ואלה מפה שפתם ברור מללו ובכתב ידם מלאו לאמר: אל נא אתי חכמי הדור, אל תרעו להשמיע במרום קולכם, לאסור את המותר ולטמא את הטהור, די לנו מה שאסרה התורה". ולאחר שירד לעומקה של הלכה, בביאור פסקי הדיון של אין עוף טהור נאכל אלא עליפי המסורת, הוכיח, שאין פה שום מסורת להיתר ומסורת אבותינו אין לנו לזון. ובסוף סיים: "וכל כה"ג על המתירים להביא ראייה וזולת זה אין בדבריהם כלום. ואולם מובטחני אשר גם הרבנים הגאונים המתירים יענו ויאמרו מעתה טעות היו דברינו לא קיימים ולא שרירים, ולעופות החדשים [ה]אלו טמא יקראו, כל אוכלם יאשמו וחטאם ישאו. יואל ה' ויערה רוח קדשו עלינו. ועצת אמת ושלום תהי' בינינו". ועי' מלמד להועיל, חלק יורה דעה, סי' טו—יח.